भूगोल

इयत्ता बारावी

भारताचे संविधान

भाग ४ क

नागरिकांची मूलभूत कर्तव्ये

अनुच्छेद ५१ क

मूलभूत कर्तव्ये – प्रत्येक भारतीय नागरिकाचे हे कर्तव्य असेल की त्याने –

(क) प्रत्येक नागरिकाने संविधानाचे पालन करावे. संविधानातील आदर्शांचा, राष्ट्रध्वज व राष्ट्रगीताचा आदर करावा.

(ख) स्वातंत्र्याच्या चळवळीला प्रेरणा देणाऱ्या आदर्शांचे पालन करावे.

(ग) देशाचे सार्वभौमत्व, एकता व अखंडत्व सुरक्षित ठेवण्यासाठी प्रयत्नशील असावे.

(घ) आपल्या देशाचे रक्षण करावे, देशाची सेवा करावी.

(ङ) सर्व प्रकारचे भेद विसरून एकोपा वाढवावा व बंधुत्वाची भावना जोपासावी. स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला कमीपणा आणतील अशा प्रथांचा त्याग करावा.

(च) आपल्या संमिश्र संस्कृतीच्या वारशाचे जतन करावे.

(छ) नैसर्गिक पर्यावरणाचे जतन करावे. सजीव प्राण्यांबद्दल दयाबुद्धी बाळगावी.

(ज) वैज्ञानिक दृष्टी, मानवतावाद आणि जिज्ञासूवृत्ती अंगी बाळगावी.

(झ) सार्वजनिक मालमत्तेचे जतन करावे. हिंसेचा त्याग करावा.

(ञ) देशाची उत्तरोत्तर प्रगती होण्यासाठी व्यक्तिगत व सामूहिक कार्यात उच्चत्वाची पातळी गाठण्याचा प्रयत्न करावा.

(ट) ६ ते १४ वयोगटातील आपल्या पाल्यांना पालकांनी शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून द्याव्यात.

शासन निर्णय क्रमांक : अभ्यास - २११६/(प्र.क्र.४३/१६) एसडी-४ दिनांक २५.०४.२०१६ अन्वये स्थापन करण्यात आलेल्या समन्वय समितीच्या दिनांक ३०.०१.२०२० रोजीच्या बैठकीमध्ये हे पाठ्यपुस्तक सन २०२०-२१ या शैक्षणिक वर्षापासून निर्धारित करण्यास मान्यता देण्यात आली आहे.

भूगोल

इयत्ता बारावी

X5Q6D5

आपल्या स्मार्टफोनवरील DIKSHA APP द्वारे पाठ्यपुस्तकाच्या पहिल्या पृष्ठावरील Q. R. Code द्वारे डिजिटल पाठ्यपुस्तक व प्रत्येक पाठामध्ये असलेल्या Q. R. Code द्वारे त्या पाठासंबंधित अध्ययन-अध्यापनासाठी उपयुक्त दृक्‌श्राव्य साहित्य उपलब्ध होईल.

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे.

प्रथमावृत्ती : २०२०

प्रथम पुनर्मुद्रण : २०२१

© महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे ४११००४.

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळाकडे या पुस्तकाचे सर्व हक्क राहतील. या पुस्तकातील कोणताही भाग संचालक, महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ यांच्या लेखी परवानगीशिवाय उद्धृत करता येणार नाही.

भूगोल विषय समिती :

डॉ. एन.जे. पवार, अध्यक्ष

डॉ. सुरेश जोग, सदस्य

डॉ. रजनी माणिकराव देशमुख, सदस्य

डॉ. कल्याणी अभय देशपांडे, सदस्य

श्री. संजयकुमार जी. जोशी, सदस्य

श्रीमती मीना संजीव खरे, सदस्य

श्री. सचिन परशुराम आहेर, सदस्य

श्रीमती कल्पना विश्वास माने, सदस्य

श्री. गौरीशंकर दत्तात्रय खोबरे, सदस्य

श्री. रविकिरण जाधव, सदस्य-सचिव

भूगोल अभ्यास गट :

श्रीमती समृध्दी मिलिंद पटवर्धन

डॉ. हनमंत लक्ष्मण नारायणकर

श्रीमती जागृती रोहन महाजनी

श्रीमती निलम ज्ञानेश्वर देशमुख

डॉ.कल्पना प्रभाकर देशमुख

डॉ. परमेश्वर विश्वनाथराव पौळ

डॉ. अण्णा ज्ञानदेव गरड

श्रीमती सुरेखा प्रदीप दौंडे

डॉ. हेमंत मंगेशराव पेडणेकर

डॉ. प्रविण प्रकाश कोकणे

डॉ. संतोष गणपती जांभळे

श्री. अमोगी तिपण्णा शिंगे

श्री. पंडीत बाबुराव चव्हाण

चित्रकार : श्री. भटू रामदास बागले

मुखपृष्ठ व सजावट : श्री. भटू रामदास बागले

नकाशाकार : श्री. रविकिरण जाधव

भाषांतरकार समन्वयक :

श्री. रविकिरण जाधव, विशेषाधिकारी, भूगोल

अक्षरजुळणी : मुद्रा विभाग, पाठ्यपुस्तक मंडळ, पुणे.

कागद : ७० जी.एस.एम. क्रीमवोव्ह

मुद्रणादेश : एन् /पिबी/२०२१-२२/(६०,०००)

मुद्रक : मे. श्रीकृष्ण प्रिंटर्स, नागपूर

निर्मिती :

श्री. सच्चितानंद आफळे, मुख्य निर्मिती अधिकारी

श्री. विनोद गावडे, निर्मिती अधिकारी

श्रीमती मिताली शितप, सहायक निर्मिती अधिकारी

प्रकाशक

श्री. विवेक उत्तम गोसावी

नियंत्रक

पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळ,

प्रभादेवी, मुंबई-२५.

भारताचे संविधान

उद्देशिका

आम्ही, भारताचे लोक, भारताचे एक सार्वभौम
समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य घडविण्याचा
व त्याच्या सर्व नागरिकांस:

सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक **न्याय;**
विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा
व उपासना यांचे **स्वातंत्र्य;**
दर्जाची व संधीची **समानता;**

निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचा
आणि त्या सर्वांमध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा
व राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता
यांचे आश्वासन देणारी **बंधुता**
प्रवर्धित करण्याचा संकल्पपूर्वक निर्धार करून;

आमच्या संविधानसभेत
आज दिनांक सव्वीस नोव्हेंबर, १९४९ रोजी
याद्वारे हे संविधान अंगीकृत आणि अधिनियमित
करून स्वत:प्रत अर्पण करीत आहोत.

राष्ट्रगीत

जनगणमन–अधिनायक जय हे
भारत–भाग्यविधाता ।
पंजाब, सिंधु, गुजरात, मराठा,
द्राविड, उत्कल, बंग,
विंध्य, हिमाचल, यमुना, गंगा,
उच्छल जलधितरंग,
तव शुभ नामे जागे, तव शुभ आशिस मागे,
गाहे तव जयगाथा,
जनगण मंगलदायक जय हे,
भारत–भाग्यविधाता ।
जय हे, जय हे, जय हे,
जय जय जय, जय हे ।।

प्रतिज्ञा

भारत माझा देश आहे. सारे भारतीय माझे बांधव आहेत.

माझ्या देशावर माझे प्रेम आहे. माझ्या देशातल्या समृद्ध आणि विविधतेने नटलेल्या परंपरांचा मला अभिमान आहे. त्या परंपरांचा पाईक होण्याची पात्रता माझ्या अंगी यावी म्हणून मी सदैव प्रयत्न करीन.

मी माझ्या पालकांचा, गुरुजनांचा आणि वडीलधाऱ्या माणसांचा मान ठेवीन आणि प्रत्येकाशी सौजन्याने वागेन.

माझा देश आणि माझे देशबांधव यांच्याशी निष्ठा राखण्याची मी प्रतिज्ञा करीत आहे. त्यांचे कल्याण आणि त्यांची समृद्धी ह्यांतच माझे सौख्य सामावले आहे.

- प्रस्तावना -

विद्यार्थी मित्रांनो,

बारावीच्या वर्गात तुमचे स्वागत आहे. इयत्ता ३ री ते ५ वी परिसर अभ्यासांतर्गत व पुढे इयत्ता ६ वी ते १० वी सामाजिक शास्त्रांतर्गत भूगोल विषयातील संबोध, संकल्पना तुम्ही स्वतंत्रपणे अभ्यासल्या आहेत. इतर विषयांप्रमाणेच भूगोल विषयाचे स्वतंत्र व शंभर गुणांसाठीचे हे पाठ्यपुस्तक तुमच्या हाती देताना आनंद होत आहे.

पृथ्वीवरील भौतिक व मानवी पर्यावरणातील रचना, क्रिया व आंतरक्रिया यांचा अभ्यास म्हणजे भूगोल, असे स्थूलमानाने मानले जाते. मागील इयत्तेत तुम्ही प्राकृतिक भूगोलाचा अभ्यास केला आहे. तितकाच महत्त्वाचा भाग मानवी भूगोलात येतो. उच्च माध्यमिक स्तरावरील या पाठ्यपुस्तकात मानवी भूगोलाचा समावेश केलेला आहे. पृथ्वीच्या विविध भागांत मानवाचे वास्तव्य पाहायला मिळते. परंतु त्यात वैविध्यता व असमानता आढळते. प्राकृतिक घटकांच्या परिणामामुळे असे घडते. लोकसंख्या, वस्त्या, मानवाच्या आर्थिक क्रिया यांमध्ये विविधता आढळते. कोणती भूमी कशासाठी वापरायची हे ठरते. भूमी वापरानुसार भूमी आवरणात बदल घडतो. या सर्व बाबींचा अभ्यास मानवी भूगोलातून केला जातो. त्यानुसार या इयत्तेतील पाठ्य विषयात हा भाग आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. पाठांतील घटक अभ्यासताना कार्यकारण भाव समजून घेणे महत्त्वाचे आहे.

प्रात्यक्षिक भूगोलातही कालानुरूप बदल केले आहेत, जसे बालभारतीच्या सर्वेक्षण ॲपद्वारे तुम्ही सर्वेक्षण करायचे आहे. त्याद्वारे तुम्ही अद्ययावत तंत्राशी जुळवून घेणार आहात. मानवी चलांचे मोजमाप संख्याशास्त्रातील पद्धतीने कसे करावयाचे हेसुद्धा तुम्हांला अभ्यासता येईल. याचा वापर विश्लेषण व निष्कर्ष काढण्यासाठी कसा होतो हे समजेल.

भूगोल हे निरीक्षणावर भर देणारे शास्त्र आहे, असे म्हटले जाते. या विषयात निरीक्षण, आकलन, चिकित्सक विचार, विश्लेषण इत्यादी कौशल्ये महत्त्वाची आहेत. त्यांचा वापर करा व ती जोपासा. तुमच्या विचारशक्तीला, कल्पनाशक्तीला व सर्जनशीलतेला संधी देणाऱ्या अनेक कृतींचा समावेश या पाठ्यपुस्तकात केला आहे. या कृती तुम्ही आवर्जून करा. या पाठ्यपुस्तकातील पाठ रोजच्या जीवनाशी कसे जोडलेले आहेत, हे तुम्हांला पाठ अभ्यासताना लक्षात येईल. पाठ्यपुस्तकातील आशयाच्या सुलभतेसाठी विविध शैक्षणिक साधनांचा वापर केला आहे. पाठ्यपुस्तकातील घटकांशी संबंधित अधिक उपयुक्त माहिती व संदर्भ क्यू. आर. कोडच्या माध्यमातून तुम्हांला अभ्यासता येणार आहे. दिवसेंदिवस या विषयाचे महत्त्व व उपयुक्तता वाढत आहे. त्यामुळे दैनंदिन जीवनाशी सांगड घालणारे भूगोल विषयाचे हे पाठ्यपुस्तक तुम्हांला नक्की आवडेल. तुमच्या प्रतिक्रिया आम्हांला जरूर कळवा.

तुम्हां सर्वांना मनःपूर्वक शुभेच्छा!

(विवेक उत्तम गोसावी)
संचालक
महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व
अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे.

पुणे
दिनांक : २१ फेब्रुवारी, २०२०
भारतीय सौर : २ फाल्गुन शके १९४१

- इयत्ता बारावी भूगोल -

क्षमता विधाने

- लोकसंख्येच्या वितरणावर परिणाम करणारे घटक समजून घेणे.
- लोकसंख्या वाढीचे विविध घटक समजून घेणे.
- लोकसंख्या बदलाच्या कलांचे परीक्षण करणे.
- लोकसंख्या वाढ ही समस्या आहे की संधी याचे परीक्षण करणे.
- लोकसंख्या रचनेचे आर्थिक आणि सामाजिक परिणाम स्पष्ट करणे.
- स्थलांतराशी संबंधित चलांचे स्पष्टीकरण देणे.
- स्थलांतराचे सकारात्मक आणि नकारात्मक प्रभाव स्पष्ट करणे.
- मानवी वस्त्यांच्या स्थान आणि वाढीवर परिणाम करणाऱ्या घटकांचे स्पष्टीकरण करणे.
- वस्त्या विशिष्ट आकृतिबंधातच का वाढतात हे समजून घेणे.
- जागतिक पातळीवर मानवी वस्त्यांच्या आकृतिबंधांचे विश्लेषण करणे.
- प्राथमिक आर्थिक क्रियांचे स्वरूप समजून घेणे.
- भौगोलिक घटक आणि विविध प्राथमिक आर्थिक क्रियांमधील परस्पर संबंध समजून घेणे.
- प्राथमिक आर्थिक क्रियांचे जागतिक वितरण दर्शवणे.
- प्राथमिक आर्थिक क्रियांच्या आकृतिबंधांमध्ये होणाऱ्या बदलांना स्पष्ट करता येणे.
- द्वितीयक आर्थिक क्रियांचे स्वरूप समजून घेणे.
- उद्योगांच्या स्थानिकीकरणावर परिणाम करणारे घटक स्पष्ट करणे.
- जगातील प्रमुख उद्योगांचे वितरण समजून घेणे.
- उद्योगांचे विविध प्रकार समजून घेणे.
- तृतीयक आर्थिक क्रियांचे स्वरूप समजून घेणे.
- भौगोलिक घटक आणि काही तृतीयक आर्थिक क्रियांमधील सहसंबंध समजून घेणे.
- व्यापार, पर्यटन आणि वाहतूक यांच्यातील संबंध स्पष्ट करणे.
- व्यापार, पर्यटन आणि वाहतुकीच्या कलांमधील होणाऱ्या बदलांना समजून घेणे.
- 'प्रदेश' ही संकल्पना समजून घेणे.
- प्रदेशाचे विविध प्रकार समजून घेणे.
- प्रदेशाच्या विकासावर परिणाम करणाऱ्या विविध घटकांचे परीक्षण करणे.
- प्रादेशिक असंतुलन आणि त्याला कमी करण्यासाठीच्या उपायांचे परीक्षण करणे.
- आत्तापर्यंत अभ्यासलेल्या विविध भौगोलिक संकल्पनांचा विचार करणे.
- दैनंदिन आयुष्यात भूगोलाच्या अभ्यासाचे महत्त्व सांगणे.
- विविध क्षेत्रांमध्ये भूगोलाची निरंतर वाढणारी व्याप्ती आणि उपयोजन समजून घेणे.
- ज्ञानाची एक शाखा म्हणून भूगोलाच्या स्वरूपाचे परीक्षण करणे.

क्षमता विधाने – प्रात्यक्षिके

- मोबाइल ॲपच्या साहाय्याने कुटुंबाचे सर्वेक्षण करता येणे.
- मोबाइल ॲपचा वापर करून माहिती संकलन करता येणे.
- विदा (सांख्यिकीय माहिती) संकलनामागील उद्देशानुसार विदेचे सुसंघटन करणे.
- भूगोल विषयात सांख्यिकीय तंत्राचा वापर समजून घेणे.
- संकलित केलेल्या आकडेवारीनुसार कोणते सांख्यिकीय तंत्र वापरावे लागेल हे ठरविता येणे.
- योग्य आलेखाद्वारे उपलब्ध विदा दर्शविता येणे.
- विदेचे विश्लेषण करणे आणि आलेखाच्या साहाय्याने विदेचे सादरीकरण करता येणे.
- दिलेल्या विदेतील दोन चलांतील सहसंबंध काढणे व हा सहसंबंध संख्यात्मकरीत्या दर्शविता येणे.
- प्राकृतिक घटकांचा विचार करून मानवी घटकांच्या संदर्भात स्थल निर्देशक नकाशांचे वर्णन करता येणे .

- शिक्षकांसाठी -

- ✓ पाठ्यपुस्तक प्रथम स्वतः समजून घ्यावे.
- ✓ पाठ्यपुस्तक व त्याची वैशिष्ट्ये अध्यापन प्रक्रियेसाठी काळजीपूर्वक समजावून घ्यावीत.
- ✓ संबोधांची क्रमवारिता लक्षात घेता, अनुक्रमणिकेनुसार पाठ शिकवणे विषयाच्या सुयोग्य ज्ञाननिर्मितीसाठी संयुक्तिक ठरेल.
- ✓ पाठ्यपुस्तकाची ज्ञान रचना आणि कृतियुक्त अध्यापनाच्या दृष्टीने केलेली मांडणी लक्षात घेता शिक्षक व विद्यार्थ्यांनी हे पुस्तक वर्गात देणे अनिवार्य आहे.
- ✓ सदर पाठ्यपुस्तकातील पाठ हे रचनात्मक पद्धतीने व कृतियुक्त अध्यापनासाठी तयार केलेले आहेत. त्यामुळे सदर पाठ्यपुस्तकातील पाठांचे अध्ययन-अध्यापनाकरिता वाचन करू नये.
- ✓ प्रत्येक पाठासाठी किती तासिका लागतील याचा विचार करण्यात आलेला आहे. अमूर्त संकल्पना अवघड व क्लिष्ट असतात, म्हणूनच अनुक्रमणिकेत नमूद केलेल्या तासिकांचा पुरेपूर वापर करावा. पाठ थोडक्यात आटपू नये. त्यामुळे विद्यार्थ्यांवर बौद्धिक ओझे न लादता विषय आत्मसात करण्यास त्यांना मदत होईल.
- ✓ संबोध स्पष्ट होण्यासाठी मागील इयत्तांमधील भूगोल पाठयपुस्तकांचा तसेच संदर्भग्रंथांचा आधार घेणे गरजेचे आहे.
- ✓ इतर सामाजिक शास्त्रांप्रमाणे भौगोलिक संकल्पना सहजगत्या समजणाऱ्या नसतात. भूगोलाच्या बहुतेक संकल्पना या शास्त्रीय आधारावर व अमूर्त बाबींवर अवलंबून असतात. गटकार्य, एकमेकांच्या मदतीने शिकणे या बाबींना प्रोत्साहन द्यावे. त्यासाठी आवश्यक वाटल्यास वर्गरचना बदलावी. विद्यार्थ्यांना शिकण्यासाठी जास्तीतजास्त वाव मिळेल अशी वर्गरचना ठेवावी.
- ✓ अध्यापन करण्यापूर्वी त्या पाठातील कृतींचे नियोजन काळजीपूर्वक करावे. नियोजनाशिवाय पाठ शिकवणे अयोग्य ठरेल.
- ✓ सर्व पाठ नियोजनपूर्वक योग्य वेळ देऊन शिकवणे अपेक्षित आहे.
- ✓ अध्ययन-अध्यापनामध्ये सर्व विद्यार्थ्यांचा सक्रिय सहभाग अनिवार्य आहे.
- ✓ विषयाच्या आकलनासाठी भूगोल प्रयोगशाळेतील पृथ्वीगोल, आवश्यकतेनुसार नकाशे, नकाशासंग्रह पुस्तिका/(ॲटलास), वेबसाइट, वेबलिंकचा वापर अत्यंत आवश्यक आहे.
- × **माहीत आहे का तुम्हांला? हा भाग मूल्यमापनासाठी विचारात घेऊ नये.**
- ✓ पाठ्यपुस्तकातील 'क्यूआर कोड' वापरावा. तुम्ही स्वतः तसेच विद्यार्थ्यांनी या संदर्भाचा वापर करणे अपेक्षित आहे. या संदर्भ-साहित्याच्या आधारे तुम्हांला पाठ्यपुस्तकाबाहेर जाण्यास नक्कीच मदत होईल. हे विषय सखोल समजण्यासाठी विषयाचे अवांतर वाचन नेहमीच उपयोगी असते, हे लक्षात घ्या.
- ✓ मूल्यमापनासाठी कृतिप्रवण, मुक्तोत्तरी, बहुपर्यायी, विचारप्रवर्तक प्रश्नांचा वापर करावा. पाठांच्या शेवटी स्वाध्यायात यांचे काही नमुने दिलेले आहेत. पाठांतरावर आधारित प्रश्न विचारू नयेत.
- ✓ पाठांमध्ये दिलेल्या सांख्यिकीय माहितीवर थेट प्रश्न विचारू नये. सांख्यिकीय माहिती सादरीकरण आणि अर्थबोधन किंवा निष्कर्ष काढणे यासंबंधी प्रश्न विचारावे.
- ✓ पाठ्यपुस्तकात प्रत्येक पाठाखालील स्वाध्यायात प्रश्नपत्रिका आराखड्यातील काही नमुनादाखल प्रश्नप्रकार दिलेले आहेत. प्रश्नपत्रिकेच्या स्वरूपानुसार त्याची मांडणी आहे.
- ✓ प्रात्यक्षिकांतील एका प्रात्यक्षिकाचे अध्यापन करून एक प्रात्यक्षिक सरावासाठी विद्यार्थ्यांकडून करवून घेणे अनिवार्य आहे.
- ✓ विद्यार्थ्यांनी ॲपद्वारे सर्वेक्षण करायचे आहे. त्यासाठी शिक्षकांनी सदरचे ॲप डाउनलोड करून रजिस्ट्रेशन करणे अनिवार्य आहे.
- ✓ केलेल्या सर्वेक्षणाच्या आधारे मिळालेल्या माहितीचा वापर करून मानवी भूगोलातील विविध सहसंबंध, बदल, कल, विचलन यांचा अभ्यास संख्याशास्त्राच्या आधारे करून घ्यायचा आहे. मानवी भूगोलात अशा विश्लेषणाचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे.

- अनुक्रमणिका -

अ.क्र.	प्रकरणाचे नाव	पान क्रमांक	अपेक्षित तासिका
१.	लोकसंख्या – भाग १	१–११	१८
२.	लोकसंख्या – भाग २	१२–२०	१६
३.	मानवी वस्ती आणि भूमी उपयोजन	२१–३१	१४
४.	प्राथमिक आर्थिक क्रिया	३२–४१	१५
५.	द्‌वितीयक आर्थिक क्रिया	४२–५४	१६
६.	तृतीयक आर्थिक क्रिया	५५–६५	१४
७.	प्रदेश आणि प्रादेशिक विकास	६६–७४	१४
८.	भूगोल : स्वरूप व व्याप्ती	७५–८१	१३
*	संदर्भासाठी जगाचे नकाशे	८२ आणि ८३	---
९.	प्रात्यक्षिक	८४–११०	प्रत्येक प्रात्यक्षिकासाठी ८ तास

S.O.I. Note : The following foot notes are applicable : (1) © Government of India, Copyright : 2020. (2) The responsibility for the correctness of internal details rests with the publisher. (3) The territorial waters of India extend into the sea to a distance of twelve nautical miles measured from the appropriate base line. (4) The administrative headquarters of Chandigarh, Haryana and Punjab are at Chandigarh. (5) The interstate boundaries amongst Arunachal Pradesh, Assam and Meghalaya shown on this map are as interpreted from the "North-Eastern Areas (Reorganisation) Act. 1971," but have yet to be verified. (6) The external boundaries and coastlines of India agree with the Record/Master Copy certified by Survey of India. (7) The state boundaries between Uttarakhand & Uttar Pradesh, Bihar & Jharkhand and Chattisgarh & Madhya Pradesh have not been verified by the Governments concerned. (8) The spellings of names in this map, have been taken from various sources.

DISCLAIMER Note : All attempts have been made to contact copy righters (©) but we have not heard from them. We will be pleased to acknowledge the copy right holder (s) in our next edition if we learn from them.

मुखपृष्ठ आणि मलपृष्ठ : इयत्ता अकरावीच्या पाठ्यपुस्तकाच्या मुख व मलपृष्ठावर नैसर्गिक आच्छादन दाखविण्यात आले होते. त्या इयत्तेत आपण प्राकृतिक भूगोलाचा अभ्यास केला होता. इयत्ता बारावीत आता आपण मानवी भूगोलाचा अभ्यास करणार आहोत. हे लक्षात घेऊन आता या नैसर्गिक भू-आच्छादनावर मानवी भूमी उपयोजन कसे विकसित झाले आहे ते दाखवण्यात आले आहे. याचे निरीक्षण तुम्हांला पाठ्यपुस्तकातील पाठ समजून उपयोगी पडेल.

श्रेय नामावली : For land cover and land use maps - MAHARASHTRA REMOTE SENSING APPLICATION CENTRE (MRSAC) Nagpur.